

ՁԵՎԱՍՏԵՂԾՄԱՆ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՍԱԹԵՆԻԿ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Գեղարվեստական ստեղծագործության կառուցվածքը պայմանավորված է նրա բովանդակությամբ, ինչպես նաև բնույթով և նշանակությամբ: **Կոմպոզիցիա** (լատ.՝ composition – համադրել, հորինել, համախմբել) եզրը բնութագրում է վիզուալ արվեստների բոլոր տեսակները՝ գեղանկարչություն, գրաֆիկա, քանդակագործություն, կինոարվեստ, ճարտարապետություն, լուսանկարչություն:

Կոմպոզիցիան գեղարվեստական ձևի կարևորագույն կազմակերպող բաղադրիչն է: Այն ստեղծագործությանը հաղորդում է միասնություն և ամբողջականություն, նրա տարրերը համաստորադասում են միմյանց և ամբողջին: Հորինվածքը բնորոշվում է հիմնական տարրերի որոշակի դասավորությամբ և հերթագայությամբ:

Տարածական արվեստներում կոմպոզիցիան կազմակերպում է ստեղծագործության ինչպես ներքին կառուցվածքը, այնպես էլ նրա հարաբերակցությունը շրջապատող միջավայրի ու դիտողի հետ: Բարոկկո ոճի հիմնադիր Լորենցո Բերնինին (1598-1680) համարում էր, որ արարիչը քանդակագործ է, քանի որ քանդակագործի օրինակով է խմբավորել ու համակցել հետագա կերտվածքի առանձին մասերն ու ստեղծել մարդուն¹:

Կերպարվեստում կոմպոզիցիան ստեղծագործության գաղափարական և սյուժետաթեմատիկ հիմքի կոնկրետ մշակումն է՝ տարածության մեջ առարկաների ու մարմինների տեղադրումով, ծավալների, լույսի ու ստվերի, գունաբծերի և այլ հարաբերակցության հաստատումով:

Կոմպոզիցիոն կառուցվածքն առկա է ցանկացած համակարգում՝ արվեստի ստեղծագործություններում, գիտական աշխատության մեջ, բուսական և կենդանական աշխարհում: Կոմպոզիցիա – հորինվածք բառը հավասարապես կիրառելի է ծաղիկի և տիեզերքի, ելույթի կամ գրքի կազմությունը նկարագրելիս: Այն ձևաստեղծման միջոց է արվեստի բոլոր տեսակների համար:

¹ **Виппер Б. Р.**, Введение в историческое изучение искусства, М., Искусство, 1986, с. 155.

Միայն բացահայտելով ստեղծագործության հորինվածքային կառուցվածքը՝ հնարավոր է նրա մասին կարծիք կազմել: Կոմպոզիցիայում հարկավոր է այնպես տեղաբաշխել բաղադրիչ տարրերը, այնպիսի հերթականությամբ և այնպիսի փոխհարաբերմամբ ներդաշնակել դրանք, որպեսզի լավագույնս բացահայտվեն իմաստն ու բովանդակությունը: Հարմոնիկ կառուցվածքներում բովանդակությունն էլ ավելի է արժևորում ստեղծագործությունը:

Հորինվածքը միաժամանակ և՛ բովանդակության, և՛ ձևի կատեգորիա է: Գեղարվեստական ձևի մեջ նյութականացվում է բովանդակությունը, և ինչպես եզրակացնում է արվեստի տեսաբան Մ. Կազանը. «Ձևը իմաստավորում է բովանդակությունը»²:

Ձևի և բովանդակության ներդաշնակության փայլուն օրինակ է հայ արվեստի խոշորագույն ներկայացուցիչ Հակոբ Կոջոյանի (1883-1959) «Սասունցի Դավիթ» (1922) հավաքական կոմպոզիցիան: Չափերով փոքր, բայց մոնումենտալ հնչեղությամբ օժտված այս հորինվածքի կենտրոնում էպոսի հերոսն է՝ հեծյալի տեսքով, սրընթաց գրոհի պահին, իսկ այդ դրվագը շրջապատող մանր հատվածների մեջ ներկայացված են հայոց դյուցազնի կյանքը լուսաբանող սյուժետային անցքերը: Կոջոյանի հանճարով ստեղծված կոմպոզիցիոն սխեման հավասարակշիռ է ու դինամիկ, համաչափ է ու դիմիկ:

Հորինվածքի ստեղծման համար հստակ տեսություն չկա, սակայն կան որոշակի մոտեցումներ, կանոններ և հնարքներ: Գոյություն ունեն անսահման քանակությամբ հնարավոր բավարար համադրություններ, սակայն դրանցից ոչ մեկը գեղարվեստական տեսանկյունից միակ ճիշտը չէ:

Հորինվածքը չպետք է խաղա ինքնուրույն դեր, այն ընդամենը միջոց է՝ հեղինակային մտահղացումն արտահայտելու համար: Օրինակ՝ նախնադարյան հասարակարգում կոմպոզիցիայի պատմողականությունն արվեստի հնագույն գործառույթներից է. հնադարյան մարդիկ ժայռապատկերների միջոցով էին միմյանց փոխանցում իրենց մտքերը:

Կոմպոզիցիան ենթադրում է նորություն թե՛ կառուցվածքի, թե՛ լուծումների, թե՛ դրանց մատուցման ուղիների մեջ: «Ամեն մի նոր նկար պետք է եզակի լինի, մի նոր կերպարի ծնունդ՝ ստեղծված մարդկային բանականությամբ», - եզրակացրել է Անրի Մատիսը³:

XVII դարի կլասիցիզմի հիմնադիր Նիկոլա Պուսսենը (1594-1665) նորա-

² **Каган М.**, Лекции по эстетике, Ленинград, Лениздат, 1971, с. 56.

³ **Մատիս Ա.**, Հոդվածներ, նամակներ, զրույցներ, Եր., «Սարգիս Խաչենց», 1999, էջ 97:

րարությունն արվեստում տեսնում էր ոչ թե նոր թեմաների արծարծման, այլ միևնույն սյուժեի կոմպոզիցիոն կառուցվածքի փոփոխության մեջ: «Փոփոխելով նկարի կառուցվածքը, - գրում է Ն.Պուսսենը, - օգտագործելով նոր արտահայտչամիջոցներ՝ կարելի է հեշտությամբ թարմացնել և նորովի մատուցել հին՝ արդեն բազմիցս ծեծված թեման»⁴:

Արվեստի պատմության մեջ մեծ դեր են խաղացել ինչպես կառուցվածքներ ստեղծելու ընդհանուր կանոնները (օրինակ՝ հինարևելյան, վաղմիջնադարյան, Վերածննդի, կլասիցիզմի արվեստներում), այնպես էլ անցումը ավանդական խիստ կանոնական սխեմաներից ազատ կոմպոզիցիոն լուծումների:

Կոմպոզիցիոն կառուցվածքը ենթադրում է մտահղացման առկայություն (գաղափար, թեմա): Եթե ստեղծագործությունը նույնիսկ աբստրակտ է կամ զուտ դեկորատիվ, այն պարունակում է գաղափար, զգացմունք, տրամադրություն:

Այս խնդրի պարզաբանման նպատակով անդրադառնանք նախորդ՝ XX դարի վարպետներ Կազիմիր Մալևիչի (1872-1944) և Պիտ Մոնդրիանի (1872-1944) մոդեռն ոճի բազմապիսի դրսևորումներից՝ «Սուպրեմատիզմ» կոչվող նոր ուղղությանը բնորոշ կառուցվածքների վրա: Աբստրակտ անառարկայական համակարգերում բացակայում են և՛ կոմպոզիցիոն հանգույցը, և՛ դրանով պայմանավորված՝ իմաստային կենտրոնը: Մալևիչի և Մոնդրիանի սուպրեմատիստական հորինվածքներում ճշգրիտ երկրաչափական մարմինը կամ դրա խմբավորումներն են կրում և՛ իմաստային, և՛ կազմարարական կենտրոնի դերը՝ հանդիսանալով կառուցվածքի բոլոր հատկանիշների հավաքատեղի: Նման գրազետ կառուցված համակարգերում ակնհայտ է իմաստային և կոնստրուկտիվ հանգույցի առկայությունը: Երկրաչափական մարմնի ձևն է թելադրողն ու կրողը:

Ասենք, որ այդ աստիճանի պարզեցումն ու ընդհանրացումը վերացնում են փնտրելու, որոնելու, համեմատելու ցանկությունը, այն ներգործում է առանց խոսքի՝ միայն շոշափելով մարդու զգայական խորը թաքնված շերտերը: Այդ հորինվածքները լուռ են, բայց խոսուն, անտարբեր են ու կայացած: Չթողնելով ոչ մի չլուծված խնդիր՝ դրանք ուշադրության սլաքը թեքում են մեկ այլ ուղղության վրա, որը մի քայլ առաջ է և ենթադրում է երևակայության անսահման ազատություն, «հոգու դռների» ավելի մեծ բացվածք:

⁴ Ростовцев Н.И., Хрестоматия. Никола Пуссен, М., Просвещение, 1989, с. 144.

Հորինվածքի տեսությունն ուսումնասիրում է ձևի կառուցման ընդհանուր օրինաչափությունները և նրա ամբողջականությանը հասնելու միջոցները: Կոմպոզիցիոն դրույթների իմացությունը չի կարող փոխարինել ստեղծագործական երևակայությանը, սակայն դրանց միջոցով հնարավոր է մասնագիտորեն վերլուծել և քննարկել առաջացած խնդիրները:

Ցանկացած հորինվածք զարգանում է որոշակի սահմաններում: Սահմանները կամ շրջանակն անջատում են իրական աշխարհը պատկերվածից: Իրավացի է ճանաչված արվեստաբան Բ. Ուպենսկին, երբ գրում է. «Մեր առջև ելնում է մի նոր աշխարհ՝ իրեն հատուկ տարածական, ժամանակային և արժեքային համակարգով: Շրջանակը պատնեշ է իրականի և հորինածի միջև»⁵: Հորինվածքի սահմանները պայմանավորված են ոչ միայն տարածական սահմանափակումներով (ձևով, չափերով, էջի ձևաչափով և այլն): Արտաքին սահմանները մի կողմից կապված են շրջակա տարածության, մյուս կողմից՝ ստեղծագործության ներքին կառուցվածքի հետ:

Բերենք մեկ-երկու օրինակ հայ գրքարվեստից: Գլածորի մանրանկարչական դպրոցի փայլուն վարպետ Ավագի ծաղկած ձեռագրերում մարդիկ ստանում են կրակի լեզուների տեսք, իսկ բնությունը՝ ծաղիկները, խոտերը ասես շարժվում են հողմից: Շարժմանը նպաստում են շրջանակների հաճախակի խախտումները, ինչպես նաև դրանց կառուցումը ճարտարապետական տարրերի միջոցով: Տվյալ պարագայում շրջանակն արտահայտչականությունը սաստկացնելու միջոց է:

Հայկական գրքարվեստի որոշ նմուշներում շրջանակը ձեռք է բերում ֆունկցիոնալ տարրի նշանակություն, ինչպես Արցախի մանրանկարներում, որտեղ այն կարող է վերածվել տանիքի, առաստաղի, հորինվածքն ամբողջացնող կամարատիպ ծածկի: Ամեն դեպքում արտաքին սահմաններն ու կոմպոզիցիայի տիպը որոշվում են նրա ներսի հանգույցների ու կապերի դասավորվածությամբ, որոնք հորինվածքի յուրաքանչյուր հատվածը պահում են որոշակի տարածաժամանակային շրջանակներում:

Ի տարբերություն գրականության ու երաժշտության, որոնք շարժվում են՝ զարգանալով ժամանակի մեջ, կերպարվեստը պատկանում է տարածական արվեստների խմբին: Երբ մենք խոսում ենք կերպարվեստում շարժման մասին, նկատի ենք ունենում միայն շարժման տեսողական պատրանքը:

⁵ Успенский Б., Поэтика композиции, М., Искусство, 1970, с. 23.

Ռիթմի միջոցով հնարավոր է անշարժ մակերեսի վրա առաջացնել շարժման տպավորություն: Սա կապված է մեր տեսողության առանձնահատկության հետ: Հայացքը տեղաշարժվում է մի տարրից դեպի մեկ այլ տարրը, որը նման է նախորդին: Այսինքն՝ մեր հայացքը ինքն է փնտրում իրար նման տարրեր և, փաստորեն, հենց դրանով դառնում շարժման մասնակից: Մենք տեքստը կարդում ենք ձախից աջ, հետևաբար մեզ համար ավելի հեշտ ընկալելի է այդ ուղղությամբ ընթացող շարժումը: Օրինակ՝ նկարը կթվա դինամիկ, եթե նա կազմված է մի քանի անկյունագծերից, եթե ազատ տարածություն թողնվի օբյեկտի առջևում, այն ուղղությամբ, դեպի ուր ենթադրաբար այն շարժվում է և այլն:

Կերպարվեստում շարժումը ժամանակի արտահայտությունն է: Հարթության վրա շարժումն ու ժամանակի ընթացքը պատկերելու վերաբերյալ իր չափազանց հետաքրքիր ուսումնասիրություններն է շարադրել արվեստի հանրաճանաչ տեսաբան Վլադիմիր Ֆավորսկին. «Մեր տեսողությունը տալիս է տարածության չափազանց հարուստ նկարագիր, որտեղ խարխլվում է ստատիկան, և առարկաների սովորական եզրագծերը ենթարկվում են ձևափոխությունների: Պատճառը մարդու աչքերի միմյանցից տարբեր տեսողականությունն է: Երբ նկարիչը փորձում է հարթության վրա պատկերել տարբեր ժամանակահատվածներում տեսածը, նա դիմում է ձևախեղումների: Օրինակ՝ սրբապատկերները, էլ Գրեկոյի, Սեզանի ստեղծագործությունները նման տեսողականության վկայությունն են»⁶:

Կերպարվեստում, անկախ ժանրից, դիմելը հիմնական տարրերից մեկն է, իսկ դրանից ածանցվող հանգստի կամ շարժման պատրանքը արվեստագետի մտահղացման, նրա խոսքը հանդիսատեսին հասցնելու ամենակարևոր միջոցներից է: Այն ստեղծագործությունները, որոնց մեջ կա շարժում, բնութագրվում են իբրև դինամիկ կոմպոզիցիաներ:

Նման սկզբունքով է վրձնել իր «Պատերազմի արհավիրքը» (1962) մեծադիր յուղաներկ կտավը հայ հանճարեղ նկարիչ, մտածող, արվեստի նորարար Երվանդ Քոչարը (1899-1979): Առաջին հայացքից նկարը թողնում է գրեթե քառսային տպավորություն. ցավից զարհուրած, կատաղությունից ծամածուլված մարդկային դեմքեր ու ձիերի դնչեր, դեպի վեր պարզած, հարվածի պատրաստ բռունցքներ: Կտավն ունի անհանգիստ, շարժուն, դինամիկ, բայց և շատ հավաք, կոնստրուկտիվորեն պատճառաբանված ու կուռ կոմպոզիցիոն

⁶ Фаворский В., О композиции // Творчество, 1967, N 1, с. 32.

կառուցվածք: Դասական ամրությամբ օժտված գծանկարը կարգավորում և ամբողջացնում է կոմպոզիցիոն ողջ համակարգը:

Միասնությունը և ամբողջականությունը հորինվածքային կառուցվածքի պայմանն են, նրա հիմնական հատկանիշը: Ավարտուն կոմպոզիցիայում ամեն ինչ կապակցված է և ծառայում է հիմնական գեղարվեստական մտահղացման բացահայտմանը: Ամբողջի ներդաշնակությունը հորինվածքի կարևոր հատկանիշներից է: «Տեսածի ամբողջացումն ու ընդհանրացումը կոչվում են կոմպոզիցիա», - եզրակացրել է Վ. Ֆավորսկին⁷:

Որպես օրինակ անդրադառնանք հայ կերպարվեստի եզակի տեսակին՝ խաչքարին, որը մեր ազգային ինքնության ամենաբնութագրական խորհրդանշաններից է: Բազմապլան ու բազմաթեմա են հայտնի ճարտարապետ, քանդակագործ, գրիչ ու մանրանկարիչ Մոմիկի (մոտ. 1260 – 1333) խաչքարերը: Կարևորի ընդգծումը, բայց և մանրամասնի կարևորումը, ճշգրիտ հաշվարկը, հյուսվածքի թեթևությունը, խորությունն ու թափանցիկությունը հավաստում են, որ դասական խաչքարային հորինվածքը հաջողում է, երբ գտնվում է ծավալի, զարդի ու պատկերի ներդաշնակությունը: Մոմիկի ռելիեֆների քանդակայնությունը և հյուսվածքների ցանցկեն մշակման տեսողական հակադրությունը (պատկեր-ֆոն) խաչքարի գեղարվեստական արտահայտությունը հասցնում են կատարյալ նրբագեղության:

XVII դարի փիլիսոփա և նկարիչ Ստեփանոս Լեհացին (1605-1687) իր գեղագիտական հայացքներում կարևորում է կոմպոզիցիայի և դրա միջոցով ներդաշնակության հասնելու գաղափարը. «Արվեստում պատկերները ծնվում են հորինվածքի ձևի կարգավորման միջոցով: Գեղեցիկը ենթադրում է ամբողջականություն, տարրերի ներդաշնակություն և հստակություն», - եզրակացնում է հայ փիլիսոփան⁸:

Լեհացու եզրահանգման ակնառու ապացույցն է հայ ժողովրդի ճարտարապետաշինարարական մտքի փայլատակումներից մեկը՝ Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմեի (7-րդ դար) տաճարը, որի հատակագծային հորինվածքն ընկած է նրա ներքին տարածության համակարգի հիմքում՝ արտահայտելով փոխալյամանավորվածության հիանալի օրինակ: Տաճարում հրաշալի ու դիպուկ գտնված է կառույցի կոնստրուկտիվ համակարգի, ֆունկցիոնալ հատկանիշների, հարդարանքի ու ճարտարապետական ձևերի ներդաշնակ զուգակցումը,

⁷ Фаворский В., О композиции // Искусство, 1933, N 1-2, с. 39.

⁸ Армянские художники об искусстве, Сост. Я. Хачикян, М. Казарян. Ер., 2004, с. 13.

հատկանիշ, որ հատուկ է հայկական միջնադարյան ճարտարապետական շատ հուշարձանների: Դրանք է նկատի ունեցել հայկական ճարտարապետության գիտակ Թորոս Թորամանյանը (1864-1934)⁹ նշելով. «Այս նշանավոր կոթողը իր նրբաճաշակ համաչափական ձևերի վայելչություններով, հետագայում, մոտավորապես երկու դար իբրև օրինակ ծառայեց նորոգ կանգնած շինությունների՝ առավել կամ նվազ հաջողությամբ թե՛ Հայաստանի սահմաններում ու թե՛ նույնիսկ սահմանից դուրս՝ այլ երկրներում»:

Սիմետրիան, համաչափությունը, դիմը, հակադրությունը, ամբողջականությունը ներդաշնակության անհրաժեշտ բաղկացուցիչներն են: Գեղարվեստական պրակտիկայի, իրականության գեղագիտական իմացության ընթացքում կազմավորված կոմպոզիցիայի օրենքներն այս կամ այն չափով իրական աշխարհի երևույթների օբյեկտիվ օրինաչափությունների և փոխկապակցությունների գեղարվեստորեն մարմնավորված արտացոլումն ու ընդհանրացումն են՝ կապված արվեստի տեսակի, ստեղծագործության գաղափարի ու նյութի հետ:

Մարդը բնության մասնիկն է և ենթարկված է նրանում գործող բոլոր օրենքների ազդեցությանը: Արարչի իրավունքով նա իր շուրջը ստեղծում է բնական և հոգևոր պահանջները բավարարող մի նոր աշխարհ, որը բնության և՛ արտացոլանքն է, և՛ շարունակությունը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արվեստի բոլոր տեսակների համար լինելով ձևաստեղծման միջոց՝ կոմպոզիցիոն կառուցվածքն առկա է ցանկացած համակարգում՝ մեզ շրջապատող օրգանական և անօրգանական աշխարհում ու նաև տիեզերքում:

Կերպարվեստում կոմպոզիցիան ստեղծագործության գաղափարական և սյուժետաթեմատիկ հիմքի կոնկրետ մշակումն է՝ տարածության մեջ առարկաների ու մարմինների տեղադրումով, ծավալների, լույսի ու ստվերի, գունաբծերի և այլ հարաբերակցության հաստատումով:

Կոմպոզիցիայի միասնությունը և ամբողջականությունը, տարրերի փոխկապակցվածությունն ապահովում են ձևի և բովանդակության անքակտելի կապը և ներդաշնակության հասնելու հիմնական գրավականն են:

⁹ Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության: Աշխատությունների ժողովածու, հ. 2, Եր., ԱրմՖան, 1942-1948, էջ 75:

Բանալի բաներ - Կոմպոզիցիոն կառուցվածքներ, ձևաստեղծման միջոցներ, միասնություն և ամբողջականություն, ստեղծագործական երևակայություն, ձևի և բովանդակության ներդաշնակություն, ընդհանուր օրինաչափություններ:

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ФОРМОТВОРЧЕСТВА

САТЕНИК МЕЛИКЯН

Композиционное построение художественного произведения одно из важнейших средств искусства, оно играют важную роль в формообразовании органической и неорганической материи, в нем находят свое отражение основополагающие физические законы природы, все области человеческой деятельности.

В изобразительном искусстве идейный замысел произведения проявляется через выбор темы, сюжета, через художественно-образное решение и композиционное построение и реализуется в материале в процессе разработки формы с помощью средств гармонизации, которые воздействуют на материал, используя физические художественно-выразительные средства - объем, светотеневая моделировка формы и т.д.

Единство и цельность - важнейшие признаки композиции. В законченной композиции все взаимосвязано и все подчинено единой цели - идее, художественному замыслу. Эта связанность проявляется в единстве содержания и формы, при котором все противоречивые моменты в композиции уравновешиваются и сводятся к гармонической упорядоченности.

Ключевые слова - композиционное построение, средства формообразования, единство и цельность, художественное воображение, гармоничное единство формы и содержания, общие закономерности.

ARTISTIC LAYOUT STANDARDS

SADENIK MELIKYAN

Compositional visual patterns, being means for creating all visual arts, are widespread in all systems of the world, be it organic or inorganic and in cosmos as well.

Composition in painting is the formation of the concept or subject matter by the placement or arrangement of visual elements of different objects and bodies in a definite space and by the assertion of the ratio of volume, light, shadow, color, tone and other components.

The unity and wholeness of a composition as well as the interrelatedness of the elements provide an unbreakable link between form and content and represent the guarantee to attain harmony.

Key words – compositional forms, means of layout, unity and wholeness, creative imagination, harmony of form and content, general standards.